

Р. О. Стефанчук*

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ҐЕНЕЗИ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ФІЗИЧНИХ ОСІБ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Розвиток законодавства про особисті немайнові права фізичних осіб отримав свій початок ще з часів римського права¹. Однак римське право створило лише загальні передумови щодо його зародження, і як правильно зазначалось видатним цивілістом Ю. С. Гамбаровим: "... причина закинутості права особистості в сучасній літературі полягає у багатовіковому підпорядкуванні її авторитету римського права, яке, якщо і захищало особистість проти окремих випадків порушення її прав, то в цілому не прийшло до усвідомлення самостійності права особистості у справжньому розумінні цього поняття"². З огляду на це, питання розвитку цивільного законодавства щодо особистих немайнових прав зводились до правової регламентації відносин щодо таких особистих немайнових благ як честь та гідність. Решта благ охоронялись переважно в порядку кримінального законодавства. Крім цього, з-поміж відомих праць дослідників історії та філософії права (Н. Розіна, Н. Ланге, В. Сергєєвіча, І. Беляєва, Г. Шершеневича, Й. Покровського, Г. Вернадського, О. Чистякова та ін.) поза увагою залишаються питання щодо філософсько-правових засад ґенези законодавства про особисті немайнові права фізичних осіб. І тому метою цієї статті є визначити особливості зародження та розвитку законодавства про особисті немайнові права фізичних осіб саме на землях України.

Що стосується правового захисту особистих немайнових прав, то він відомий також й історії українського права, і приклади цього ми знаходимо в одних із перших пам'яток нормативно-правового регулювання — договорах Київської Русі з Візантією. Зокрема, стаття четверта договору Олега з греками 911 року гласить: "Якщо ж ударить хто кого мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літрів срібла по закону руському"³, що свідчить про те, що особисті образи, а саме побої та рани, у тодішньому правопорядку також підлягали суду, і ображений отримував визначене законом грошове відшкодування.

Починаючи з часів Руської Правди (Короткої редакції)⁴, яка була наслідком об'єднання в один документ першої (Ярослава Мудрого) (1016-1054 роки) та другої (Ізяслава, Святослава та Всеволода — братів Ярославовичів) (1068 рік), як одного з найдревніших пам'ятників правової культури України⁵, було відомо покарання

© Стефанчук Р. О. , 2007

* проректор з наукової роботи, професор кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права, старший науковий співробітник Подільської лабораторії Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва Академії правових наук України, кандидат юридичних наук, доцент

¹ Про цей історичний етап розвитку цивільного законодавства див.: Стефанчук Р. О. Injuria в римському праві як історико-правова передумова регулювання і охорони особистих немайнових відносин у сучасному цивільному праві // Актуальні проблеми держави і права. — Випуск 23. — 2004. — С. 113-118.

² Гамбаров Ю. С. Свобода и ея гарантии. Популярныя соціально-юридическіе очерки. — Спб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1910. — С. 103.

³ Беляев И. Д. История русского законодательства. — Спб.: Лань, 1999. — С. 77-78.

⁴ Хрестоматія з історії держави і права України: Навчальний посібник. У 2-х т. / Укладачі В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький / За ред. В. Д. Гончаренка. — К.: Ін Юре, 1997. — Т. 1.: З найдавніших часів до початку ХХ ст. — С. 27-29.

⁵ Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навчальний посібник. — К.: Знання, 1999. — С. 64-65.

за нанесення шкоди честі. Звичайно, відповідальність за дане правопорушення носила більше кримінальний характер, аніж цивільний. Це аргументувалось тим, що честь за часів княжого періоду прирівнювалась, а інколи ставилась вище за такі блага як життя та здоров'я. Найтиповішими статтями були ті з них, що передбачали відповідальність за нанесення шкоди честі, наприклад, ст. 3: "Якщо хто кого вдарить батогом, або жердиною, або долонею, або чашею, або рогом, або по тилу, то 12 гривень штрафу"; ст. 4 "Якщо хто вдарить мечем, не вийнявши його, чи рукояткою, то 12 гривень штрафу за образу"; ст. 8: "Якщо хто порве бороду і це побачать люди, то 12 гривен штрафу за образу" тощо. Зазначені норми були запозичені також і Просторовою редакцією Руської Правди⁶, яку близько 1113 року (відповідно ст.ст. 25, 23 та 67) уклав Володимир Мономах.

Отже, як видно, розуміння правового захисту честі за тих часів явно різнилось від сьогоденішнього, оскільки саме суспільне значення честі на той час ставилось вище від інших особистих немайнових благ. Так, на той час удар мечем, який не витягнутий з піхв, чи то тильною стороною меча, рогом для пиття, виривання бороди вважались особливо ганебним. Отримати таку образу вважалось не лише відчутти зневагу, а й бути знеславленим, ризикувати своєю доброю славою, суспільною думкою про себе. Навпаки ж, удар оголеним мечем, що вело до важких тілесних ушкоджень, необхідності лікування чи то навіть втрати органів, вважався менш ганебним, і "продаж" (штраф) за ці дії був у чотири рази меншим, аніж за образу (ст. 7 Короткої Редакції та ст. 28 Просторової редакції). Ще однією специфічною ознакою даного пам'ятника права, яка була відмічена відомим дослідником Н. Н. Розіним, було те, що по відношенню до посягань на честь Руська Правда говорить виключно про реальну образу, що майже зливається з поняттям тілесного ушкодження. Про образу ж словесну даний документ замовчує⁷.

Поряд із цим норми стародавнього українського права захищали також і тілесну недоторканість особи. Різного роду тілесні пошкодження, згадки про які помітні і в праві Київської Русі, можуть бути об'єднані у наступні три категорії: 1) рани, що наносяться зброєю, "криваві рани"; 2) удари палицею, рукою, "сині рани"; 3) відняття члена, руки, ноги, очей. Історично Руська Правда (третя редакція) у ст. 31 зазначала: "Якщо прийде кривавий чоловік або синь", тобто з кривавою раною або із знаками побоїв; Договір Новгороду з німцями 1189 року згадує "тяжбу без крові", тобто справа про "сині рани"; Двінська судна грамота розрізняє "криваву рану" і "синю рану"⁸. Так, для прикладу, ст. ст. 22, 23 Руської Правди (список Карамзінський) передбачають, якщо "хто відсіче руку і відпаде рука або усохне, або ногу, або виб'є око, або ж відріже носа, то за увіччя 10 гривень. А відсіче мечем палець, то ... потерпілому гривню"⁹, що є підтвердженням наявності у праві Київської Русі правила про відшкодування шкоди, завданої здоров'ю особи.

Більшого розвитку законодавство про особисті немайнові права набуло із моменту прийняття Уставу Святого князя Володимира, крестившого Руськую землю, о церковных судех¹⁰, де в ст. 9 йде мова про підсудність цим судам трьох

⁶ Хрестоматія з історії держави і права України: Навчальний посібник. У 2-х т. / Укладачі В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький / За ред. В. Д. Гончаренка. — К.: Ін Юре, 1997. — Т. 1.: З найдавніших часів до початку ХХ ст. — С. 29-39.

⁷ Розинь Н. Н. Обь оскорблени чести: Общая часть. Опозорение. — Томск, 1910. — С. 92.

⁸ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1910. — С. 510-511.

⁹ Історія держави і права України: Хрестоматія / Укладачі В. П. Самохвалов, О. О. Шевченко, О. Й. Вовк / За ред. О. О. Шевченка. — К.: Вентурі, 1996. — С. 27.

¹⁰ Хрестоматія з історії держави і права України: Навчальний посібник. У 2-х т. / Укладачі В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький / За ред. В. Д. Гончаренка. — К.: Ін Юре, 1997. — Т. 1.: З найдавніших часів до початку ХХ ст. — С. 39-41.

“урікань”: “оляднею и зельи, еретичьство” (розпусною поведінкою, відьомство та еретичність). Пізніше дана норма віднайшла своє місце і в Уставі Великого князя Всеволода. Окрім того, Статут князя Ярослава про церковні суди¹¹ особливо виділяє словесну образу жінки. Ст. 30 даного документа зазначає наступне: “Якщо хто назве чужу жінку шльондрою, і коли буде вона боярською дружиною великих бояр, за сором 5 гривень золота ..., а князя карати; а буде менших бояр — 3 гривні золота ...; якщо ж буде міських людей — 3 гривні золота ...; селянці — буде підданий різкам ...”.

У Статутній Двінській грамоті¹² 1397 року в ст. 2 встановлюється відповідальність за образу “лаєм” (мається на увазі словесна образа) бояр та княжих слуг. При цьому нічого не зазначалось про зміст “лаю”, а також про те, яка відповідальність за “лай” іншим категоріям громадян.

Цікавим є випадок правового закріплення та захисту такого немайнового блага як особиста свобода в аспекті визначення міри відшкодування за її порушення, про що згадують договірні грамоти Новгород і Смоленська з німцями: “А якщо чоловіка зв’яжуть без вини, 12 гривень за сором старих кун”¹³. Дана норма викликає інтерес і з приводу поєднання захисту особистої недоторканості із захистом честі та гідності.

Наступною пам’яткою права, де зазначалось про відповідальність за порушення особистих немайнових благ, був Судебник Івана III¹⁴ 1497 року або як його ще називають “княжий”, який став основою для Судебника 1550 року — “царського”¹⁵. В ньому, зокрема, йшлося, що за безчестя дітям боярським та палатному чи палацовому дякону відповідальність така, як цар та великий князь вкаже. За безчестя великого гостя сплачується 50 рублів, боярина, торгівця чи посадової особи, а також усьому середньому люду — 5 рублів, боярського туїна, доводчика, християнина (пашеного чи непашеного) чи городського чоловіка — рубль. При цьому у випадку образи жінки відповідного стану відшкодування були в два рази більші, ніж чоловіка. Також вперше встановлювався перелік діянь, які вважались “безчестям”. До таких діянь відносились: “лаяння матерно”, “сварка неподобною бранью”, “лаяння блядськими дітьми”, “лаяння зрадником”, “лаяння жидовлянином” тощо. Тобто з урахуванням догматичного впливу християнства на тодішнє суспільство відповідальність за образу словом була здебільшого відповідальністю за непристойний характер висловлювань.

З приводу Судебника 1550 року також варто вказати на те, що цей нормативно-правовий акт своїм захистом охоплював в тому числі й випадки приниження честі, гідності шляхом поширення недостовірної інформації. Так, на підставі положення “а хто винуватий збреше на боярина, або на окольничого, або на дворецького, або на скарбника, або на дяка, або на піддячого (у звинуваченні його не по суду), а з’ясується те справді, що він збрехав, і того жалібника понад його вину покарати торговою карою”. Н. Ланге робить висновок про те, що поняття про безчестя значно розширилося і наносилося також несправедливими звинуваченнями¹⁶.

¹¹ Там само. — С. 41-45.

¹² Отечественное законодательство XI-XX веков: Пособие для семинаров. Часть 1 (XI-XIX века) / Г. А. Кутына, Т. Е. Новицкая, О. И. Чистяков и др. / Под ред. О. И. Чистякова. — М.: Юристъ, 1999. — С. 58-67.

¹³ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. — СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1910. — С. 512.

¹⁴ Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрид. лит. 1985. — Т. 2.: Законодательство периода образования и укрепления русского централизованного государства [XIV-XVI вв.]. — С. 54-62.

¹⁵ Там же. — С. 97-128.

¹⁶ Ланге Н. О наказаниях и взысканиях за безчестие по древнему русскому праву // Журнал министерства народного просвещения. — СПб., 1859. — апрель-июнь. — С. 12-17.

Суттєву роль в історичному формуванні правового захисту особистих немайнових прав відіграли Литовські Статути (1529, 1566 та 1588 років)¹⁷. Норми даної пам'ятки права передбачали різні види відповідальності за безчестя. При цьому безчестя в межах даного акту мало прояви від оплати за вбитого члена сім'ї до образи словом чи то ділом. Диференціація сум також, як і в усіх попередніх джерелах права, залежала від стану потерпілого. Вартою уваги є, крім того, норма Литовських статутів про те, що “якби хто кому сказав: “Ти позашлюбний син”, — але цього б не довів, то він повинен цей наклеп відвести перед судом такими словами: “Що я говорив про тебе, ніби ти позашлюбний син, я про тебе говорив, як пес”¹⁸, яка, на нашу думку, свідчить про зародження такого способу цивільно-правового захисту як спростування недостовірної інформації особою, яка її поширила.

Також Литовські статути регулюванням порядку обшуку закріплювали правову охорону недоторканості житла, зокрема, встановленням обов'язкових критеріїв правомірності обшуку: “повинен у присутності сторонніх людей здійснити обшук в будинку”¹⁹ (необхідно зауважити на вимогу відсутності матеріально-правової, процесуальної та іншої заінтересованості — “сторонні люди” — праобраз інституту понятих).

Ще одним аспектом особистої немайнової сфери особи, який знайшов свій захист у Литовських статутах, є свобода пересування, яка принаймні, визнавалася за пануючими на той час верствами населення, хоча і мала специфічні межі: “княжата і пани хорунжі, шляхтичі і бояри могли абсолютно вільно виїжджати з тих наших земель Великого князівства і інших для пошуку собі кращої долі та навчання рицарській справі у всілякі землі, окрім земель ворогів наших”²⁰.

Важливим в історичному розвитку законодавства про особисті немайнові права є прийняття нормативного акта, що врегулював відповідальність за образу в середині XVII ст., — Соборне Уложеніє 1649 року²¹, глава X якого була присвячена визначенню розміру безчестя. В даній пам'ятці права були чітко диференційовані майнові стани осіб, розподілено населення на відповідні групи в залежності від різних категорій. При цьому розподіл йшов не лише в залежності від займаної посади чи стану (архімандрід, ігумен, келар, казначей, соборний старець, службовий тощо), а й в залежності від роду, з якого походила особа (ст. 94 — “заможні люди Строгонових”). Підставою відповідальності було різноманіття діянь, що узагальнювались одним поняттям “безчестя”. Дослідники ж вважають, що в основу даного діяння покладено “непригоже слово”. При цьому інколи застосовувались і спеціальні норми захисту. Так, ст. 99 гл. X встановлювала відповідальність за образу жінки “вдвое” і за образу дівчини “вчетверо” порівняно з аналогічним діянням проти чоловіка. Тобто поняття “безчестя” по Соборному Уложенію було настільки ж широким, як і “образа” по Руській Правді та *injuria* римського права. Розмір безчестя встановлювався за різноманітні види порушення і диференціювався в межах від 400 рублів до 1 рубля. Проте основною відмінністю даного документа від попередніх було те, що в ньому вперше вводилась диференціація, коли в залежності від стану особи, яку образили, застосовувалось кримінальне чи цивільне переслідування. Окрім

¹⁷ Статут Великого князства Литовского 1529 года / Под. ред. К. И. Яблонска. — Мн.: Изд-во АН БССР, 1960. — С. 132-216.

¹⁸ Отечественное законодательство XI-XX веков: Пособие для семинаров. Часть 1 (XI-XIX века) / Г. А. Кутьина, Т. Е. Новицкая, О. И. Чистяков и др. / Под ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрист, 1999. — С. 86.

¹⁹ Там же. — С. 114.

²⁰ Там же. — С. 85.

²¹ Там же. — С. 121-261.

того, вперше в ст. 280 гл. X Уложенія йдеться про те, що у випадку, коли відомості не просто виражені “непристойним словом” (назвати кого-небудь “выблядкою”, тобто незаконно народженим), але і не відповідають дійсності, то особа, що поширила дані неправдиві відомості, відповідає у подвійному розмірі, порівняно з особою, яка б поширила правдиві відомості. Тобто, було фактично введено відповідальність не лише за форму, але й залежно від того, чи є дані висловлювання наклепницькими, чи ні.

До числа позовів про безчестя за вказаним Соборним Уложенієм 1649 року відносилися також і позови з приводу неправильного вживання в чиєму-небудь імені або прізвиську однієї букви замість іншої. Але в подальшому прискіпливість таких позовів зробилася надто помітною, і тому, як зазначає Н. Ланге²², їх застосування було значно обмежене.

Однак із часом, як відмічають дослідники, рівне та спокійне відношення руської людини до своєї об’єктивної честі, до пошани, які належали їй по народженню чи по службі, поступово почало перетворюватись у суб’єктивну дріб’язкову необхідність, а позови про безчестя з приводу вище перерахованих та по суті нікчемних образ сприяли тому, що основним мотивом їх подачі стало почуття користі²³. Проте в період царювання Петра I дані випадки почали піддаватись викориненню на найвищому рівні.

Гордість Української нації — Запорізьке козацтво, честь та гідність інколи шанували набагато більше життя. Вільний дух козака зводився до принципу “життя віддати, а честь не присоромити”. У зв’язку з цим перший державницький нормативний акт України — Конституція Пилипа Орлика²⁴ (1710 року) також відвела суттєве місце для захисту честі та гідності від різних порушень. Так, зокрема, п. 7 проголошує, що “коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж чернею чи то б гонор зважився образити, чи в якому іншому ділі провинився, то таких преступників сам ясновельможний гетьман не має карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи не кримінальну, здати на військовий генеральний суд ...” Даним положенням не тільки захищалась честь гетьмана, а і вводився порядок цивілізованого судового розгляду спорів з приводу захисту особистих немайнових благ, що безумовно свідчило про високий рівень державності того періоду.

У подальшому в нормативних актах досить помітною стала тенденція запозичення норм із законодавства зарубіжних країн, у тому числі і що стосується правового захисту честі та гідності. Саме таким чином в гл. XVIII Артикула Військового 1715 року²⁵ вводяться такі нові поняття, як “пасквіль”, “наклеп” та “образа бранним словом”. Під пасквілем в арт. 149 розумілось “коли хтось лист виготовить, напише чи надрукує, і в ньому кого в якій справі звинуватить ... а імені свого та прізвища в ньому не відобразить”. Покарання за це діяння було у вигляді “покарати таким покаранням, якою острасті він обруганого хотів звинуватити. Попри це, кат такого листа повинен спалити під шибеницею”. Проте, коли дані відомості виявились би правдивими, то пасквілянта очікувало би більш “м’яке” покарання у вигляді “відіслати на каторгу шпицрутеню”. При цьому

²² Ланге Н. Указ. работа. — С. 56-57.

²³ Розинь Н. Н. Объ оскорбленіи чести: Общая часть. Опозореніе. — Томск, 1910. — С. 99.

²⁴ Історія держави і права України: Хрестоматія / Укладачі В. П. Самохвалов, О. О. Шевченко, О. Й. Вовк / За ред. О. О. Шевченка. — К.: Вентурі, 1996. — С. 118-128.

²⁵ Отечественное законодательство XI-XX веков: Пособие для семинаров. Часть 1 (XI-XIX века) / Г. А. Кутьина, Т. Е. Новицкая, О. И. Чистяков и др. / Под ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрист, 1999. — С. 264-304.

арт. 151 передбачає відповідальність за пасквіль, автор якого не був знайдений, у такому випадку потрібно пасквіль “спалити під шибеницею, а творця його за безчесного оголосити”. Під наклепом в арт. 151 розумілось “виголошення тих, що торкаються честі, поносних слів, що мають на меті чиєсь чесне ім’я спалювати та принизити”. У цьому випадку офіцер повинен визнати, що він збрехав (*Widerruf*). За образу “бранними словами” винний повинен благати “християнського прощення” (*Abbitte*).

Ще одним збірником, який відіграв одну з провідних ролей у правовому регулюванні відносин на території України в XVIII ст., був “Права, за якими судиться малоросійський народ”²⁶ 1743 року. В цьому нормативному акті показаний вплив честі та гідності на цілий ряд відносин, таких як: спадкування, природокористування, вибори до магістрату тощо. Однак найбільш суттєво захист честі віднайшов своє місце в гл. 20. У ній, зокрема, містились норми, якими відокремлювалась відповідальність за безчестя, що заподіяне тілесними ушкодженнями, (арт. 52, 53) та словесне збезчещення (арт. 54), докір словами, який вчинений вперше, вдруге та заочно (арт. 56), обзивання незаконнонародженим сином, чим заподіюється безчестя жіночій статі (арт. 57). Також виділялись норми, якими до відповідальності притягувались наклепники, поносителі, пасквілянти та особи, що складали “подмётные” письма (арт. 59). Досить цікавою була і Глава 30, в якій йшлося про циган, татар, євреїв та інших невірних, збезчещення яких вважалося чеснотою. Тобто даний нормативний акт більш досконало, ніж попередні джерела права, закріплював захист честі та гідності.

Суттєвим етапом розвитку законодавства про особисті немайнові права фізичних осіб стало XVIII ст. Саме в цей період Правила, започатковані Петром I, знайшли свій розвиток і в період панування Катерини II. На поліцію покладалось обов’язки викриття анонімних авторів лайок, принизливих для честі творів (пасквілів), а також осіб, які їх розповсюджують. У випадку незнайденої даних осіб, пасквіль підлягав публічному спаленню. Як факт підтримання Імператрицею даного курсу на викорінення “грубих, бранних та непотрібних” слів була Жалувана грамота на права і вигоди городам від 21 квітня 1787 року²⁷, в якій дається коротка описова характеристика падінню тодішньої моралі. В цьому акті дане перше визначення поняття “образи”, наявність якого, навіть попри його неконкретність та всеосяжність, було досить суттєвим кроком вперед у правовому захисту честі, гідності та репутації. Там, зокрема, йдеться про те, що “образа чи зневага буде мати місце, коли хтось комусь заподіює шкоду правам чи то совісті, порочить, зводить наклепи, виявляє неповагу, принижує чи задирає”. Як видно, право кінця XVIII ст. механічно поєднувало все те, що вироблено попередньою історією законодавства. При цьому закріплялись переслідування за образу чи наклеп законом залежно від станово-класової належності потерпілого. Позитивним моментом була рівність понять образи та безчестя для всіх категорій громадян. Необхідно відмітити і те, що була закріплена диференціація між образою правдивими відомостями та відомостями, що не відповідають дійсності.

Усвідомлюючи той факт, що при становій організації суспільства охорона та закріплення особистих прав представників різних прошарків відрізнялася і мала відмінні джерела регулювання, не можна не відзначити правового захисту права дворян на особисту недоторканість при здійсненні кримінального

²⁶ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р / Упорядник В. А. Вислобоков / Відп. ред. Ю. С. Шемшученко. — К.: Вид-во НАН України, 1997. — С. 348-397.

²⁷ Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1987. — Т. 5.: Законодательство периода расцвета абсолютизма. — С. 68-128.

переслідування. Так, Військовий статут 1716 р. звільняв дворян від тортур, за винятком справ про вбивство і деяких державних злочинів; Жалувана грамота відмінила тілесні покарання; у 1802 р. заборонено заковувати в кайдани злочинців, вихідців із дворян; 1833 р. — голити їм півголови. У 1833 р. звільнені від тілесних покарань і діти особових дворян, аналогічні норми знаходимо і з приводу духовенства. Усе це було підтверджено і в Зводі Законів (т. IX, ст. 199: “Дворянин звільняється від будь-якого тілесного покарання як по суду, так під час тримання під вартою”²⁸).

В Україні у період царювання Катерини II, діяв систематизований збірник “Зібрання малоросійських прав” 1807 року²⁹. Даним збірником врегульовувалась відповідальність за образу словом. Так, зокрема в § 164 Глави XII зазначено: “Якщо хто лавнику, що у суді сидить, слово яке непригоже скаже, а лавник той свідченням інших товаришів своїх двох чи трьох чоловік, що віри достойні, які при тому були та докір чули, доведе, тоді той, хто облаяв лавника по важливості образи та безчестя нагородити, а судді штраф заплатити повинен бути”.

Подальше законодавство про захист особистих немайнових прав сприйняло багато попередніх положень правового захисту. Так, в Уложенні про покарання кримінальні та виправні³⁰ 1845 та 1857 років передбачалась відповідальність за різні форми образи чиновника чи керівного закладу (ст.ст. 309-316), за образу будь-кого при провадженні посади (ст. 376), відповідальність підлеглих за образу начальства (ст.ст. 423-428) тощо. Більшість з вказаних положень були трансформовані і в Уложеніе про покарання кримінальне та виправне видання 1885 року³¹. Окрім того, одна з глав носила назву “Про образу честі”.

Важливою віхою в розвитку української системи права стало звільнення селян з кріпосної залежності з одночасним наділенням їх цілою низкою суб’єктивних цивільних прав, у тому числі й таких особистих немайнових, як: 1) право на вибір та зміну роду занять (ст. 23 Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності надавала їм право “производить свободную торговлю”, “открывать и содержать на законном основании фабрики и разные промышленные, торговые и ремесленные заведения”, “записываться в цехи, производить ремесла в своих селениях и продавать свои изделия как в селениях, так и в городах”³²); 2) право на вільний вибір місця проживання та його зміну (ст. 23 Загального положення про селян, звільнених від кріпосної залежності закріплювала за ними можливість “отлучаться от места жительства с соблюдением правил, установленных общими законами”³³).

У Статуті про покарання³⁴ також була ціла глава “Про образу честі, погрози та насильство”, в якій честь визнавалась на рівні з такими благами як життя та здоров’я. Там також передбачалась відповідальність за образу честі (ст. 130), за образу, що заподіяна в публічному місці особі, яка мала особливе право на повагу,

²⁸ Вернадский Г. В. История права. — СПб.: Лань, Санкт-Петербургский университет МВД России, 1999. — С. 82.

²⁹ Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К. А. Вислобоков / Отв. ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко. — К.: Наукова думка, 1993. — 366 с.

³⁰ Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1988. — Т. 6.: Законодательство первой половины XIX века. — С. 174-309.

³¹ Там же. — С. 267-270.

³² Отечественное законодательство XI-XX веков: Пособие для семинаров. Часть 1 (XI-XIX века) / Г. А. Кутыгина, Т. Е. Новицкая, О. И. Чистяков и др. / Под ред. О. И. Чистякова. — М.: Юристъ, 1999. — С. 369.

³³ Там же.

³⁴ Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. / Под общ. ред. О. И. Чистякова. — М.: Юрид. лит., 1991. — Т. 8.: Судебная реформа. — С. 450-457.

образу, що заподіяна родичам по висхідній лінії (ст.ст. 131-132), і інші види образи словом чи дією (ст. 133-138).

У зв'язку з тим, що до 1918 року західноукраїнські землі знаходились під фактичним пануванням Австро-Угорської імперії, то на цей період там існував інший правовий режим захисту честі, який знаходив своє закріплення в Загальному цивільному уложенню Австрійської імперії³⁵ від 1811 року. У цьому нормативному акті в ст. 1330 глави XXX встановлювалась відповідальність за образу честі. В ній, зокрема, йшлося про те, що “якщо внаслідок образи честі завдана кому-небудь дійсна шкода чи позбавлено прибутку, то ображений має право вимагати відшкодування шкоди чи повного задоволення”.

Нового розвитку законодавство про особисті немайнові права набуло приблизно в дореволюційний період, коли в X томі Зводу законів цивільних³⁶ законодавець вводить положення про відшкодування шкоди, заподіяної честі, гідності та репутації. Проте там тільки декілька статей врегульовували даний вид правопорушення. Загальні положення, які все ж здебільшого стосувались відшкодування майнової шкоди, були викладені в ст. 574 Зводу. В них, зокрема, йшлося, що “... усілякі збитки в майні та заподіяні кому-небудь шкода та збитки, з однієї сторони, накладають зобов'язання доставити, а з іншої — надають право вимагати винагороди”.

Крім того, законодавство дореволюційної Росії знало вже й спеціальні норми (ст.ст. 667-670 Зводу), якими встановлювалась відповідальність за приниження честі. Даними статтями встановлювалась плата за винне “безчестя” особи шляхом присудження на користь потерпілого певної суми, яка встановлювалась у межах, що були закріплені законом з урахуванням певних обставин, як-от: стан заподіювача та потерпілого, вина тощо. Окрім того, потерпілий міг на власний вибір вимагати кримінальне переслідування особи, що обезчестила його, чи то задовольнитись грошовою винагородою за заподіяне йому безчестя. Так, в ст. 670 Зводу було записано: “Коли ж внаслідок особистої образи чи зневаги ображений поніс збитки в кредиті (в дореволюційній Росії поняття “кредит” відповідало сучасним поняттям довіри, авторитету в певних колах, на сьогодні ж дане поняття відповідає поняттю ділової репутації. — роз'яснення моє. — Р. С.) чи в майні, то той, хто образив чи зневажив його, зобов'язаний його винагородити за ці втрати та збитки на розгляд та ухвалу суду”. При цьому встановлювались межі відшкодування від 1 до 50 рублів сріблом по кожному конкретному випадку судом з урахуванням стану ображеного та його відношення до особи, що образила.

Дані норми викликали бурхливі дискусії серед дореволюційних науковців. У своїх поглядах вони розділились на дві течії: прихильників та противників майнової відповідальності за безчестя. До числа противників належав Г. Ф. Шершеневич, який не лише вважав за недоцільне введення “плати за безчестя”, а й взагалі дуже критично відносився і до самої можливості включення честі до об'єктів правового регулювання³⁷. Щодо можливості майнової компенсації за особисту образу та за приниження, автор зазначав, що “особиста образа не допускає ніякої майнової оцінки, тому що вона заподіює моральну, а не майнову шкоду, якщо тільки вона не відображається побічно на матеріальних інтересах,

³⁵ Хрестоматія з історії держави і права України: Навчальний посібник. У 2-х т. / Укладачі В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький / За ред. В. Д. Гончаренка. — К.: Ін Юре, 1997. — Т. 1.: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. — С. 320-375.

³⁶ Свод законов гражданских Российской Империи: Часть 1 тома X Свода законов Российской Империи (Законы гражданские) по изд. 1914 г. // Кодификация российского гражданского права / Под ред. С. С. Алексеева. — Екатеринбург: Изд-во Ин-та частн. права, 2003. — С. 31-320.

³⁷ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 года). — М.: Спарк, 1995. — С. 57.

наприклад, на кредиті ображеного (т. X, ч. 1, ст. 670) ... Саме тут, — продовжує автор, — наочно виступає недоцільність принципу відшкодування, так званої, моральної шкоди матеріальними засобами. Хіба будь-яка порядна людина дозволить собі скористуватись ст. 670 для того, щоб ціною власної гідності отримати вдаване відшкодування? Хіба закон цей не стоїть перешкодою на шляху кожної людини в повазі до особистості, підтримуючи в малозабезпечених особах ... надію “зірвати” деяку суму грошей за вчинки багатого купчика, які повинні були б спричинити образу моральних почуттів та заставити відчутти саме моральну шкоду. Відміна такого закону була б значним кроком вперед”³⁸. На противагу вказаним авторам у своїх працях “Право на честь”³⁹ та “Основні проблеми цивільного права”⁴⁰ Й. О. Покровський обґрунтовував та наполягав на цивільно-правовому захисті особистих немайнових благ, в тому числі і честі. Відкладаючи на другий план питання компенсації немайнової шкоди, автор наполягав на можливості визнання неправдивими та спростування відомостей, що порочать честь, гідність та репутацію шляхом їх спростування, що практично неможливо в кримінальному судочинстві. Ще одним прихильником існування положень про спеціальний цивільно-правовий захист честі був Д. І. Мейер. Він вважав, що особиста образа сама по собі не порушує майнових прав особи, вона порушує право ображеної особи на честь, на повагу з боку співгромадян ... і ось за порушення цього права визначається законодавством цивільне покарання⁴¹. Автор високо цінує надану можливість, оскільки в іншому випадку, на його думку, це сприяло б ворожнечі, зганьбленню доброго імені особи тощо.

Також Звід законів цивільних здійснював правову охорону права на здоров'я через сукупність правових норм, які встановлювали правила відшкодування шкоди, завданої внаслідок пошкодження здоров'я, під якою, зокрема, розумілось у ст.ст. 660-663: витрати на лікування, сторонній догляд під час хвороби, на утримання членів сім'ї, якщо потерпілий “утримував їх своєю працею”, до повного його одужання⁴².

Крім цього, у вказаному акті містилось чимало норм, що закріплювали й інші особисті немайнові права, більшість з яких мали сімейно-правовий аспект і знаходились у томі I “Права та обов'язки сімейні”, зокрема, встановлювалась гарантія права на сім'ю в контексті заборони будь-яких актів, спрямованих на самовільне розлучення подружжя⁴³.

Хоча деякі положення Зводу законів цивільних здійснювали регламентацію права особи на ім'я, зокрема, щодо права жінки на ім'я при укладанні шлюбу, права дитини, в тому числі незаконнонародженої, на ім'я, потрібно погодитись з думкою Я. А. Канторовича, який стверджував, що дореволюційне російське законодавство, хоча і згадувало в багатьох місцях про ім'я як про спосіб індивідуалізації особи і визнавало привласнення імені, що не належить кому-небудь, злочинним і караним діянням, але не містило в собі визнання імені як особливого цивільного права, що підлягає охороні з погляду правових інтересів його носія⁴⁴.

³⁸ Там же. — С. 402.

³⁹ Покровский И. А. Право на честь // Вестник гражданского права. — Книга 4. — Пг., 1916. — С. 23-35.

⁴⁰ Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. — М.: Статут, 1998. — С. 120-131.

⁴¹ Мейер Д. И. Русское гражданское право. В 2 част. — М.: Статут, 1997. — Часть 1. (по изданию 1902 года) — С. 220-221.

⁴² Свод законов гражданских Российской Империи: Часть 1 тома X Свода законов Российской Империи (Законы гражданские) по изд. 1914 г. // Кодификация российского гражданского права / Под ред. С. С. Алексеева. — Екатеринбург: Изд-во Ин-та частн. права, 2003. — С. 142-143.

⁴³ Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов. Сост. И. М. Тютрюмов. — М.: Статут, 2004. — Книга первая. — С. 130.

⁴⁴ Канторович Я. А. Основные идеи гражданского права. — Х.: Юрид. изд-во НКЮ УССР, 1928. — С. 271.

При розгляді історичного розвитку нормативної регламентації особистих немайнових прав неможливо не згадати про Проект цивільного уложенія Російської імперії, який, не набувши законної сили, став визначним здобутком правової думки та вагомою пам'яткою правотворчості. У даному Проекті містилась ціла низка положень, розташованих у різних його структурних підрозділах, які стосувалися особистих немайнових прав. Так, ст. 1 в межах загальної цивільної праводієздатності визнавала здатність кожного мати та здобувати особисті права⁴⁵. Також даний акт закріплював на нормативному рівні такі особисті немайнові права, як право на особисту недоторканість, честь, свободу, ім'я — “каждое лицо охраняется законом от насилий, обид и всяких иных противозаконных посягательств на личную его неприкосновенность, честь, свободу, имя ...”⁴⁶; право на місце проживання, право на вільний вибір роду занять — “Каждый имеет право селиться и жить, приобретать имущество всякого рода и заниматься торговлею, ремеслами и промыслами, где пожелает”⁴⁷. Більше того, Проект у книзі п'ятій встановлює зобов'язання із деліктів за порушення права на життя (ст.ст. 2618, 2619), права на здоров'я (ст.ст. 2620-2623), право на свободу (ст. 2624), право на честь, ділову репутацію (ст. 2625). Важливим є також вказати на ст. 2626, яка передбачає правила відшкодування моральної шкоди: “... в случаях причинения обезображения или иного телесного повреждения, равно как в случаях лишения свободы или нанесения оскорбления, суд может назначить пострадавшему денежную сумму по своему усмотрению, принимая во внимание, была ли со стороны виновного обнаружена злонамеренность, и другие обстоятельства дела, хотя бы пострадавший не понес никаких убытков (нравственный вред) ...”⁴⁸.

Після Жовтневої революції в Україні в 1922 році був прийнятий Цивільний кодекс. На жаль, цей період характеризувався тим, що жоден нормативний акт не закріплював не лише ідею цивільно-правового захисту честі, гідності та репутації, але й жодних інших особистих немайнових благ. Така ситуація продовжувалась аж до 1961 року, коли питання необхідності врегулювання відносин щодо особистої немайнової сфери постали під час обговорення Основ 1961 року та пов'язаної з цим дискусії про предмет цивільного права⁴⁹. Як наслідок даної роботи з'явилися ст. 7 Основ 1961 року, в якій вперше за історію радянського законодавства закріплювався порядок захисту честі та гідності. Основними характерними ознаками цього акту було офіційне визнання честі та гідності об'єктами цивільного права, у випадку порушення вказаних благ потерпілий мав законні підстави скористуватись наданим йому правом вимагати у судовому порядку спростувати відомості, що порочать їх честь та гідність, якщо той, хто поширив їх, не доведе, що вони відповідають дійсності. Окрім того, встановлювалось правило, згідно якого відомості, що зазнали поширення у друці, повинні бути спростовані також у друці, а в інших випадках порядок спростування встановлюється судом. За невиконання рішення суду передбачався штраф, який стягувався на користь держави.

Дана норма без її критичного осмислення одразу ж була “запозичена” в ЦК УРСР 1964 року. Недосконалість цієї норми було доведено подальшою практикою

⁴⁵ Проект Гражданского уложения Российской Империи (по изданию 1910 года) // Кодификация российского гражданского права / Под ред. С. С. Алексеева. — Екатеринбург: Изд-во Ин-та частн. права, 2003. — С. 333.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же. — С. 605.

⁴⁹ Научная сессия, посвящённая вопросам кодификации советского республиканского законодательства. 31 января — 2 февраля 1957 года. Тезисы докладов. — М.: Изд-во ВЮИОН, 1957. — С. 65-66, 161; *Иоффе О. С.* Развитие цивилистической мысли в СССР. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. — Часть 1. — С. 57-78.

її застосування, що призвело до прийняття постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 17 грудня 1971 року № 11 “Про застосування в судовій практиці ст. 7 Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік про захист честі та гідності громадян та організацій”⁵⁰. До новел, що були вироблені практикою, слід віднести такі положення: повідомлення неправдивих відомостей особі, якої вони стосуються, не є їх поширенням; покладення відповідальності, як на співвідповідачів, за поширення відомостей в органах друку на автора та “редакцію; вибір між кримінальним переслідуванням за наклеп чи цивільно-правовим захистом честі, гідності та репутації у випадку, коли поширення відомостей містить склад кримінального правопорушення тощо. В жовтні 1981 року ч. 2 ст. 7 Основ 1961 року була доповнена положенням про те, що коли неправдиві відомості порочать честь та гідність громадянина і містяться в документі, який виходить від організації, такий документ підлягає заміні⁵¹.

У цей самий час в законодавстві України та окремих союзних республік вводяться інші різновиди захисту особистих немайнових благ, ніж захист честі та гідності. Одним із основних таких прав є захист інтересів громадянина, зображеного у творах образотворчого мистецтва (ст. 511 ЦК України, ст. 514 ЦК РРФСР та ін.).

З часом зміна суспільного, політичного та економічного ладу, що неминуче наближалась в країні, примусила багатьох переосмислити певні цінності. І як наслідок цього, вперше за часи радянської влади з прийняттям Закону Союзу РСР “Про друк та інші засоби масової інформації”⁵² в 1990 році пробиває собі законодавче закріплення ідея компенсації моральної шкоди. В ст. 39 даного Закону вказувалось на можливість у судовому порядку компенсації моральної шкоди, яка була заподіяна громадянину в результаті поширення у ЗМІ відомостей, що не відповідають дійсності та порочать честь та гідність громадянина або заподіюють йому іншу немайнову шкоду. В цьому ж таки 1990 році Пленумом Верховного Суду України приймається постанова № 7 від 28 серпня 1990 року “Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій”⁵³, у якій детально роз’яснюється порядок застосування судами норм чинного законодавства щодо правового захисту честі, гідності та ділової репутації.

Чи не одним із перших нормативно-правових актів в історії вітчизняного права, який чітко передбачив можливість цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин, були Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік, які в ч. 2 ст. 1 містили положення про те, що особисті немайнові відносини, не пов’язані з майновими, регулюються цивільним законодавством, якщо інше не передбачене законодавчими актами Союзу РСР і республік або не витікає зі змісту особистого немайнового відношення⁵⁴.

⁵⁰ О применении в судебной практике статьи 7 Основ гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик о защите чести и достоинства граждан и организаций: Постановление Пленума Верховного Суда СССР от 17.12.1971 г. № 11 // Сборник постановлений Пленума Верховного Суда СССР. 1924-1986 / Под общ. ред. В. И. Теребилова. — М.: Известия, 1987. — С. 129.

⁵¹ О внесении изменений и дополнений в Основы гражданского законодательства Союза ССР и союзных республик: Указ Президиума Верховного Совета СССР от 30.10.1981 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1981. — № 44. — Ст. 1184.

⁵² О печати и других средствах массовой информации: Закон СССР от 12.06.1990 г. // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. — 1991. — № 26. — Ст. 492.

⁵³ Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 28.08.1990 р. № 7 // Постанови Пленуму Верховного Суду України. — К.: Юрінком, 1995. — С. 104-111.

⁵⁴ Основы гражданского законодательства Союза ССР и республик от 31.05.1991 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. — 1991. — № 26. — Ст. 733.

Суттєво розширюється порядок захисту честі та гідності з прийняттям Закону України від 16 листопада 1992 року “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні”⁵⁵ та Закону України від 21 грудня 1993 року “Про телебачення і радіомовлення”⁵⁶. В цих нормативних актах детально закріплюється порядок спростування неправдивої інформації та права на відповідь як способів захисту честі, гідності та репутації.

Переломним моментом стало прийняття 6 травня 1993 року Закону України “Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій”⁵⁷, згідно якого були прийняті зміни до ЦК України, зокрема, була введена ст. 440¹, де вперше було закріплено порядок компенсації моральної шкоди, а також внесені зміни до ст. 6 (введено в якості способу захисту цивільних прав компенсацію моральної шкоди), а ст. 7 була викладена в новій редакції (захист був поширений на ділову репутацію, а також введена можливість компенсації моральної та відшкодування майнової шкоди у випадку поширення неправдивих відомостей, що не відповідають дійсності чи викладені неправдиво та порочать честь, гідність та ділову репутацію фізичної та юридичної особи).

Віднайшло своє місце дане питання і в Конституції України, де було закріплено, що життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканість та безпека в Україні є найвищою соціальною цінністю (ст. 3), закріплена низка особистих прав громадян (ст.ст. 27-33, 39, 49-52, 54 та ін.) тощо. Всі ці характерні ознаки віднайшли своє місце і в новому ЦК України, де були сформульовані нові підходи до проблеми особистих немайнових прав з урахуванням сучасних реалій життя. Проте сучасний стан законодавства про особисті немайнові права фізичних осіб не можна вважати досконалими і тому певні проблеми, що пов'язані з цим, будуть розглянуті нижче. Принагідно буде відмітити, що в намірі виокремити правову регламентацію особистих немайнових прав фізичних осіб в структурі Цивільного кодексу, Україна залишається першопрохідницею на території країн колишнього пострадянського простору. Річ у тім, що переважна більшість країн колишнього СРСР відхиляють ідею правової регламентації особистих немайнових прав фізичних осіб, обмежуючись виключно їх цивільно-правовим захистом у випадку порушення окремих із особистих немайнових благ (ст. 23 ЦК Азербайджану, ст.ст. 151-153 ЦК Білорусії, ст.ст. 19, 161 ЦК Вірменії, ст.ст. 15, 16 ЦК Молдови, ст.ст. 150-152 ЦК Російської Федерації, ст. 172 ЦК Таджикистану, ст.ст. 15-18 ЦК Туркменістану, ст.ст. 99, 100 ЦК Узбекистану), або ж закріпленням окремих з особистих немайнових прав (ст.ст. 17-18 ЦК Грузії, ст.ст. 144-146 ЦК Казахстану). При цьому, такий стан розвитку національного цивільного законодавства окремі із науковців на території вказаних держав вважають нормальним, оскільки, на їх думку, цивільне право може лише охороняти особисті немайнові відносини і аж ніяк не регулювати їх⁵⁸. І саме ЦК України, як одна із останніх східноєвропейських кодифікацій цивільного законодавства, органічно увібрала основні загальноєвропейські і міжнародні

⁵⁵ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 р. // ВВР. — 1993. — № 1. — Ст. 1.

⁵⁶ Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 р. // ВВР. — 1994. — № 10. — Ст. 43.

⁵⁷ Про внесення змін і доповнень до положень законодавчих актів України, що стосуються захисту честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій: Закон України від 06.05.1993 р. // ВВР. — 1993. — № 24. — Ст. 259.

⁵⁸ Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский, В. П. Звекон и др. / Под общ. ред. В. Д. Карповича. — М.: Хозяйство и право — Спарк, 1995. — С. 18-19; Дозорцев В. А. Понятие исключительного права // Проблемы современного гражданского права: Сборник статей / Отв. ред. В. Н. Литовки, В. А. Рахмилович. — М.: Городец, 2000. — С. 315-316.

досягнення та сучасні тенденції розвитку в сфері цивільно-правового регулювання особистих немайнових відносин, а також ґрунтуючись на кращих національних традиціях правотворення, створив, на нашу думку, найбільш повну та логічну систему особистих немайнових прав фізичної особи, що знайшла своє закріплення у вже згаданій вище Книзі Другій ЦК України. Дана книга, в свою чергу, складається із трьох глав (гл. 20-22) та 46 статей (ст.ст. 269-315). Але з прийняттям Цивільного кодексу України розвиток нормативного закріплення та охорони особистих немайнових прав не завершився. На сьогодні Верховною Радою України прийнято вже три Закони України, якими вносилися зміни та доповнення до статей Книги Другої ЦК України⁵⁹. І саме положення ЦК України, що регламентує особисті немайнові права фізичних осіб та їх проблематика сьогодні у зв'язку із історичним етапом їх становлення повинні скласти засади подальших наукових розвідок з цього питання.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 10 від 3 травня 2007 року)*

⁵⁹ Див.: Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо права на інформацію: Закон України від 22.12.2005 р. // ОВУ. — 2006. — № 1-2. — Ст.; Про внесення змін до статті 281 Цивільного кодексу України: Закон України від 22.11.2004 р. // ОВУ. — 2004. — № 47. — Ст. 3094; Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22.12.2006 р. // ОВУ. — 2007. — № 2. — Ст. 63.